

A magyarországi német irodalom szerepvesztése és identitáskeresése

Német nyelvű irodalom és kultúra a múlt századi Sopronban

A 19. század a magyarországi német irodalom virágkora és egyben hanyatlása. A század első évtizedeiben a városi polgárság, de a nemesség egy része is még német nyelvű, számos német színház, folyóirat és könyvkiadó működött. A magyarországi németiség hazájának mégis elsősorban a Magyar Királyságot tartotta, azaz hungarus-tudattal rendelkezett. Ez, valamint a húszas, harmincas évektől a magyar liberalizmus nemzeti pátosza és reformelképzelései különösen hajlamossá tették őket az asszimilációra. A fejlődés csúcspontja 1848: a hazai németiség (az erdélyi szászokat leszámítva) a magyar forradalom mellett foglalt állást (a tizenhárom aradi vértanú közül öt volt német származású!). A magyar kultúra virágzása és elterjedése, a közélet magyar nyelvűvé válása (1844-től a magyar a hivatalos nyelv) válaszütt elé állította a magyarországi németeket. Bár a németnyelvűség a falvak népszokásaiban, vagy a családi környezetben tulajdonképpen a 20. század közepéig érintetlen maradt, a német városi kultúra fejlődése megtorpant. (1)

Ezt a folyamatot és az identitás változásait szeretném az alábbiakban néhány soproni német nyelvű író példáján bemutatni. Műveik esztétikai értéke – talán az egy Petz kivételével – meglehetősen csekély. Céлом azonban nem ismeretlen értékek feltárása, hanem egy kultúrtörténeti jelenség vizsgálata, azé, hogy hogyan tűnik el a többnyelvűség a magyar irodalomból.

A bemutatandó szerzők kiválasztása nem teljesen önkényes. Sopron a magyar és a német nyelvterület határán fekszik. A múlt század közepén – becslések alapján – csupán a lakosság 4%-a volt magyar anyanyelvű. Az 1880-as népszámlálás szerint ez az arány már 30%, de még mindig csak a lakosság 42%-a tudott egyáltalán magyarul. (2) Bécs közelsége és az ottani irodalmi élet is hatással lehetett a városra, nem is beszélve a gazdasági kapcsolatokból fakadó kétnyelvűségről. Ezért mondhatta a reformkor elején, az 1825-ös országgyűlésen *Franz Wagner* (Vághy Ferenc) soproni küldött, későbbi polgármester: „Nem áll, hogy a városokban nincs nemzeti szellem, annak is, aki nem beszél magyarul – magyar lehet a szíve. Ausztria határán németül is kell tudni.” (3)

Sopron kulturális vonzerejét növelte a 16. századi alapítású evangélikus líceum, a katolikus gimnázium (a 18. században a jezsuiták, 1802-től a bencések vezetésével), az 1796-ban megnyílt német színház, valamint *Kilian* és *Wigand* Budán és Bécsben is működő könyvkiadók helyi lerakatai. Az itt bemutatandó szerzők nem alkotnak irodalmi kört vagy iskolát, de sokféle szál fűzi őket egymáshoz. *Artner Teréz* közeli barátságban állt *Rumy Károly Györggyel*, aki Petz Lipót tanára volt a liceumban. *Rumyt Kis János*,

Petz későbbi kollégája hívta Sopronba. *Kolbenheyer Mór* a liceum felügyelője volt, és költőként éppúgy, mint lelkészként, az előbbieket nyomdokaiba kívánt lépni:

„Therese Artner, Johann Kis, auch Du Petőfi, sangt hier nächst des Peiso Welle, So duldet ohne Neid, und stimmst zu, Das sich Euch Drei 'n ein Vierter zugeselle.” (4)	(Artner Teréz, Kis János és Te is Petőfi, itt daloltatok a Fertő partján, Tűrjétek hát irigység nélkül, Hogy hármotokhoz egy negyedik csatlakoz- zon.)
---	--

Első soproni prédikációjában négy nemrég elhunyt „érdemes tanárra” hivatkozik, köztük Kis Jánosra és Petz Lipótra. Legjobb barátja *Király József Pál* volt, *Dóczy Lajos* liceumi tanára. *Király Liszt Ferenc* révén ismerte *Frankenburg Adolf*ot is. Mindannyian vagy Sopronban születtek, vagy ott tanultak, dolgoztak. Nyughatatlan élete és állandó lakhelyváltogatásai miatt Romy Károly Györgyöt a legnehezebb bármely regionális csoportba besorolni, de tény, hogy három évig Sopronban tanított, és utána is kapcsolatban maradt a várossal.

Osztrák patriotizmus: Artner Teréz (Therese Marie von Artner 1772–1829)

A 18. századi Habsburg felvilágosult abszolutizmus kísérletet tett az egységes közép-európai birodalom létrehozására és a német jellegű „birodalmi tudat” kialakítására. Ennek alapjául szolgálhatott az egyes nemzeti kultúrák kiforrotlansága, az értelmiség, a polgárság és a nemesség német nyelvűsége, részbeni német származása és az egész felvilágosodás kozmopolita felfogása. Ugyanakkor Magyarország mutatta mindvégig – rendi és protestáns hagyományai miatt – a legkisebb beilleszkedési hajlamot.

Artner első, *Tiell Mariannal* közösen írt és kiadott verseskötetének a címe – *Magyar mezők vadvirágai* – tökéletesen félrevezető. (5) A blikfangos cím után az előszó további zavarokat okoz. Artner és Tiell azt állítják, hogy műveik nem lennének különösek „...ha németek lennének és Németországban élnének. De hazánkban még oly kevés az eredeti költői mű, (...) hogy kezdetben a tökéletlen kísérletek is hasznosnak bizonyulhatnak” és „Amennyiben műveinkben hibákat és provinzializmusokat találnának, kérjük tudják be azt (...) nemünknek és származásunknak.” (6) A kötetben azonban csak egyetlen magyar témájú verset találunk, *A Vághoz* címűt. A haza szerepét egyértelműen Ausztria tölti be, olyan költeményekkel, mint az *Ausztria 1796 júliusában*, *Az osztrák népfelkelés* vagy az *Ausztria 1798 júliusában*. (7) A szükséges hasonlatokat a kötet a német kultúrkincsből meríti (pl. a teutoburgi csata a rómaiak ellen), de korának Ausztriáját a valóságnak megfelelően soknemzetiségű államként mutatja be. A magyarság az univerzalisztikus császárság részeként jelenik meg, a nyugati irodalom szokásos toposzaival:

„...rechts von Pannonier, Der die Klinge schon wetzt, schwingt den Bozogan, Und mit wehrloser Ferse, Sonder Kissen das Ross bezähmt.” (8)	(/.../balra a pannon, Már köszörüli kardját, lengeti buzogányát, És sarkantyú, és nyereg nélkül üli meg lovát.)
--	--

Artner Terézia második *Theone újabb versei* című verseskötete már három helyen említi Magyarországot: a *Bücsü Bucsántól*, *A szulyói sziklák* és a *Blávai hajósdal* című versekben. (9) Harmadik, *Válogatott, javított és újabb versek* című kötetének Haza fejezetében, melyben a korábbi kötetek legfontosabb nemzeti témájú verseit gyűjtötte egybe, *A szulyói sziklák* mellett négy Ausztriát dicsőítő költeményt találunk: *A mainzi csata*, az *Ausztria 1796 júliusában*, *Az osztrák népfelkelés* és az *Ausztria 1805 novemberében* címűeket. (10)

Az Ausztriához való tartozás érzése máshol is megjelenik a soproni német nyelvű irodalomban. A katolikus lelkész, *Berghofer Mihály* azért imádkozik, hogy a „legszentebb” hazaszeretet uralkodjék az osztrák császárság minden vallása, nyelve és nemzete között.

Az evangélikus Petz Lipót úgy véli, nem elég a király hű alattvalójának lenni, hisz a császárnak még több millió alattvalója van. (11) De a lelkesedés sehol sem olyan mértékű, mint Artnernél. Ezt nem lehet pusztán Ausztria közelségével magyarázni, sokkal inkább a költő származásával. Apja, *Artner György Lipót* százados, az osztrák katonanemes-séghez tartozott: földbirtoka nem volt, a család több nemzedék óta a császári és királyi hadseregben szolgált, németül beszélt, de nem egy népcsoporthoz, hanem csak a dinasztiahoz volt hűséges. Ez lehetett Artner elkötelezettségének oka, amelyet a Napóleon ellen folytatott heroikus harcok csak megerősítettek. Ily módon Artner műve inkább az osztrák irodalom része és *Caroline Pichlerrel* vagy *Gabrielle Baumberggel* illeszthető egy sorba. Látásmódja mindenképpen idegen a magyarországi német irodalomtól. Le kell azonban szögezni, hogy ez nem a német nyelvűség következménye, ami a múlt század elején még egyáltalán nem jelentett a magyar irodalomtól való elhatárolódást. Sőt ellenkezőleg, az 1795-ös jakobinus per után majd egy évtizedig Magyarországon kizárólag német nyelvű irodalmi élet létezett, és éppen ezt vált a nemzeti érzelmek hordozójává. Artnert kifejezett osztrák patriotizmusa szigeteli el a magyarországi német irodalom fősodratól.

Irodalmi értékek közvetítője: Kis János (1770–1846)

Az Artnerral nagyjából egyidős Kis Jánosnál nyomát sem találjuk osztrák elkötelezettségnek. A *Napóleon* veresége felett örvendező prédikációjának megtartására és kinyomtatására akarata ellenére kényszerítették, mint azt *Kazinczyhoz* írt levelében megvallja. (12) Az egyház akkoriban még erős állami felügyelet alatt állt, és a lelkészek gyakran kényszerültek állami rendeletek ismertetésére vagy éppen hála- és üdvözlőbeszédtek tartására. Éppen ezért a mindenkori uralkodóhoz címzett születésnapjokívánások Kis, Petz vagy Kolbenheyer prédikációiban a legkevésbé sem relevánsak nemzeti elkötelezettségüket illetően.

Bár Kis János magyar anyanyelvű volt, soproni, majd göttingai és jénai tanulmányai idején oly mértékben alkalmazkodott a német környezethez, hogy későbbi lelkészársága, *Gamauf Teofil* is úgy vélte: „Még csak az akcentusán sem hallatszik különösebben, hogy nem született német.” (13) Kis János csaknem kizárólag magyar nyelven írt, bár jobbára német költőket fordított, költött át, illetve utánzott. Mindezt egy olyan korszakban, amikor különösen fontosnak bizonyult a német irodalom gondolati és formai struktúrájának átültetése a megújuló magyar irodalomba. Mint említettem, Kis János Göttingában és Jénában járt egyetemre. A protestáns diákok peregrinációjának fontos szerepe volt a 16. századtól kezdve, ők közvetítették a német (és ezáltal az európai) kultúra legújabb szellemi áramlatait Magyarországra felé. Kis János teljes mértékben egyetértett Kazinczyval, barátjával és támogatójával abban, hogy az új magyar irodalom számára nem a humanista alkalmi költészet hagyománya, hanem a külföldi művek szolgálhatnak leginkább követendő példaként. A német divatköltészet rokokó-anakreoni formái természetes átmenetet képezhetnek a horatiusi hagyományokon alapuló magyar iskolai verselés és a modern líra között, közös például a mitológiai szókincs. Kis János azonban továbblépett, a Göttingai Liget (Göttinger Hainbund) költőit, sőt magát *Schillert* – akinek előadásait Jénában hallgatta – utánozta. (14)

Kazinczy véleménye, miszerint Kis János lenne a magyar Schiller, természetesen a kortárs megbocsátható tévedése. (15) Mégsem lehet alábecsülni annak a fontosságát, hogy Kis János révén a magyar közönség Schiller verseit a korban szokatlanul gyorsan, az első német megjelenést követő egy-két éven belül fordításban olvashatta. A *Kis János Poétai Munkái* című kétkötetes gyűjtemény verseinek mintegy felét szerkesztője, *Toldy Ferenc* fordításnak tartotta. (16) A források azonosítása nem mindig egyszerű, hiszen Kis János nem csupán fordított. Kora gyakorlatának megfelelően (a szerzői jog ekkor még ismeretlen!) az utánzás a pontos fordítástól az enyhe reminiscenciáig terjed. Néhány verset csak hozzáigazít a magyar viszonyokhoz (pl. személy- és földrajzi neveket magyarít),

máskor több művet kompilál vagy épp csak idegen formát alkalmaz. Számos verset Schiller csupán inspirált. Az *Uránia intései* címűben *A művészek* és az *Elégia* tartalmi jegyei ismerhetők fel, a *Hymnus a bölcsességhez* pedig formailag és stilisztikailag erősen emlékeztet a *Görögország istenei* című versre. (17) A talán legsikerültebb műve sem tipikus fordítás. A *Hajóséneket Matthison Tengerjáró* című költeménye ihlette; a példa világosan mutatja, miként emel át Kis János gondolatokat és képeket saját versébe:

„Mein Schiff ruht endlich wieder;	„Szerettem édes honja,	(Hajóm újra nyugszik;
Du meiner Väter Land,	Indul hajóm feléd,	Atyáim hona,
Ich fall' aufs Antlitz nieder,	Hűsége láncza vonja	Leborulok előttd,
Und küsse deinen Strand!	Szülőtetted melléd.	És megsókolom partod!
Froh werd' ich die Altäre	Örömkönyvekre csordul	Boldogan fogom látni az oltárokat
Der heimathlichen Höh'n	Szemem, ha rád tekint,	A hazai magaslatokon
Und froh die Wonnenzähre	Napom hol délre fordul,	És a boldogság könnyeit
Der Jugendfreunde sehn.”	S vidám reményre int.” (18)	Gyermekkori barátaim szemében.)

Kis Jánost a kortárs német irodalom kitűnő ismerete, kétnyelvűsége és fordítói hajlama a modern magyar irodalom kibontakozásának idején műveinek viszonylag csekély esztétikai értéke ellenére a korabeli magyar kultúra központi alakjává tette. A romantikus generáció fellépéséig, 1820 körül az idegen nyelvűség a magyar irodalmi életben teljesen természetes. A magyar anyanyelvű Kis János azonban, aki német egyetemeken tanult és egy német nyelvű város lelkésze lett, már ekkor is magyar nyelven alkotott. Ezzel nemcsak a későbbi világirodalmi rangú magyar költők előfutárának tekinthető, hanem a húszas, harmincas években, a magyar romantika évtizedeiben is többé-kevésbé mindenki által elismert tekintély maradhatott, és 1846-ban a magyar irodalom doyenjeként halt meg.

Multikulturalizmus és közép-európai identitás: Rumy Károly György (Karl Georg Rumy 1780–1847)

Kis János közvetítói szerepét Kazinczy klasszicista köre örömmel fogadta. Bár a romantikus nemzedék hiányolta műveiből az eredetiséget, helyét a magyar irodalomban senki sem vitatta el. (19) Rumy ugyan csak egy évig szolgált lelkészként, mégis azok közé az evangélikus egyháziak közé sorolható, akikről Kazinczy így nyilatkozott: „Mily nagyon sajnálom, hogy Széphalom nem a Szepesség közepén van, avagy, hogy az a sok evangélikus község, melyek prédikátorai közt oly sok a kitűnő koponya, nem Széphalom körül fekszik.” (20)

Rumy felvilágosult polihisztor volt, a német stílusról írt könyvében *Adelunggal* vitatkozik, tankönyvet írt közgazdaságtanból, vagy éppen egy angol antológia számára gyűjtött magyar költeményeket. (21) 1808-ban megkísérelt életre hívni egy többnyelvű folyóiratot *Múza-almanach az osztrák császárság számára. Múza-almanach Magyarországról Magyarországnak* címmel. Az öntudatosodó nemzeti irodalmaknak azonban szemmel láthatóan nincs szükségük ilyen multinacionális és poliglott gyűjteményes munkára. Rumy okkal panaszkodik az előszóban, hogy csupán német és latin műveket kapott folyóiratába, magyart és szlávot alig. (22) Vállalkozását tényleg csak olyan szerzők üdvözlötték, akik nemzeti elkötelezettség nélkül Közép-Európa egyik *lingua franca*-ján, azaz latinul vagy németül írtak. Érdeklődés hiányában így a folytatás elmaradt.

A magyar nemzeti romantikát roppant mód irritálta Rumy multikulturális beállítottsága. *Vörösmarty* maró gúnnyal támadta „hiányos” nyelvtudását:

„Mit tótul gondolsz, elmondasz konyhadiákul,
Rossz német nyelven végre lenyomtatod azt.

Tartson meg tova is bölcs szándékodban Apollon,

Tőled egy új bábelt várhat az emberi nem.” (23)

Rumy szlovák nyelvismeretéről nincs pontos adatunk, német anyanyelvén hibátlanul beszélt és írt, latinul rendszeresen publikált, fiatalabb korában viszont tényleg nem tudott tökéletesen magyarul. Hiába olvasott és írt tehát mindezen nyelveken, nemzetekfeletti álláspontja valamennyi nemzeti irodalomból kirekesztette. Ideálja, a soknyelvű, -vallású és -nemzetiségű Magyarország tulajdonképpen létezett, (24) de létezéséről senki sem volt hajlandó tudomást venni. A nemzeti romantika korában Rumy „osztráksága”, amely azonban nem Habsburg-lojalitás, mint Artner Terézé, hanem valamiféle közép-európai identitástudat, egyszerűen elavult volt. Mégis nagy szolgálatot tett a magyar kultúrának: mint *Heinrich Gusztáv* megállapította, évtizedekig ő volt a német lapok egyetlen elismert magyarországi tudósítója. (25) Több mint száz újságnak küldte cikkeit, magyar műveket fordított németre, sőt Kazinczy német nyelvű írásait is ő lektorálta. (26)

Elszigetelődés a német nyelvűségben: Petz Lipót (Leopold Petz 1794–1840)

„Németország első egyetemének dicsőségére válhatna... Kár, hogy tudása és tevékenysége nem érvényesülhet nagyobb körben.” (27) – írja Petz Lipótról *Ludvig Sámuel* korabeli utazó. A nyelvismeret nagyon hasznos lehetett (lásd Kis János munkásságát), de a német nyelvűség a harmincas évektől már nem volt kívánatos a magyar irodalomban. A magyarországi német irodalom egész tragédiáját összefoglalja Petz következő gyönyörű metrikus soraiban:

„Hier umgibt uns ein Volk, das der Deutschen Zunge verfolgt,
Endlich vom Schummer erwacht selber ein Pantheon baut.
Deutschland mag uns als Fremdlinge nicht! Nun sollen wir schweigen?
Oder stammeln ein Wort, dem sich die Zunge versagt?
Alle Sprachen sind schön, wenn Geist sich in ihrer Bewegung
Flüchtig erscheinend verklärt, höhere Bildung verstreut,
Aber nur Eine vermag des Herzens Fesseln zu lösen,
Tönt mit zaub`rischem Klang scheinend ins Ohr,
Eine bleibt ewig der Liebling, in einer nur nehmen die Götter
Ein vertrauend Gebet, das verherrlicht an.
Eine nur präget ein ewiges Siegel auf jeden Gedanken,
Beugt das geflügelte Wort, wie es die Seele verlangt.
Dies ist die Sprache, so dass im Munde liebender Eltern:
Die uns aus thierischem Traum freundlich begrüßend geweckt.” (28)

(Oly nép vesz minket körül, mely a német nyelvet követi,
Végre felébredve álmából saját Pantheon épít.
Németország nem szereti idegenségünket! Hallgassunk tán?
Vagy dadogjunk oly szót, melyet kimondani sem tudunk?
Minden nyelv szép, ha a szellem
Benne megjelenik és műveltséget sugároz.
De csak egy oldhatja meg a szív bilincseit,
Csenghet varázslatosan fülünkben,
Egy marad örökre az első, csak egyen fogadják az istenek
Az imát, mely őket dicséri.
Csak egy tesz örök pecsétet a gondolatra,
Alakítja a söt, ahogy a lélek akarja.

Ez az a nyelv, mely szerető szülők ajkáról
Az állati létből felébresztett bennünket.)

Német nyelvű költő: közönség nélkül. Nem igazi német, hiszen Németország elutasítja. Hazájában, Magyarországon viszont épp ekkor kap új lendületet a magyar nyelvű költészet, épül a magyar Pantheon. El kell hallgatnia, vagy asszimilálnia kell és magyarul írni („dadogni”). Petz erre nem képes. Tizenöt nyelv ismeretében bátran írhatja, hogy „minden nyelv szép”, de a költő csak egyen fejezheti ki gondolatait, érzelmeit, istenfélelmét. Petz és Kolbenheyer nem tudta és nem akarta feladni a német nyelviséget. A magyarországi német értelmiség jó része viszont az asszimiláció útját választotta.

Petz sokkal jobb költő, mint Kis János, mégis ismeretlen maradt, versei posztumusz jelentek meg. Fordítói tevékenysége nagyobb érdeklődésre talált. *Fáy András* meséit fordította, melyek közül kettő egy 20. sz-i gyűjteménybe is bekerült. (29) Petz tehetségét német nyelvű *Shakespeare*-fordításainak sikere is bizonyítja: a *Lear királyt* ötször, a *Coriolanust* háromszor és a *Julius Caesart* kétszer adták ki. (30)

Két évtizeddel korábban, Kis János iskolatársaként (nem pedig tanítványaként) Petz érett, a német klasszikát idéző, mégsem epigon költészetével még a magyar irodalom legjobbjai közé tartozhatott volna, függetlenül attól, hogy németül írt. A húszas, harmincas években Petz azonban már a súlytalanság állapotában írt: tehetséges ellenére ki volt zárva mind a magyar, mind a német irodalomból. Ugyanakkor teljesen tudtában volt annak, hogy a társadalmi és szellemi változások a magyarországi német irodalom hanyatlásához vezetnek.

Fordítás nemzeti elkötelezettségből: Kolbenheyer Mór (Moritz Kolbenheyer 1810–1884)

Kis János, Rummy Károly György és Petz Lipót példája jól mutatja, hogy milyen fontos szerepet játszottak a német nyelvű evangélikusok a magyarországi német, sőt a magyar irodalomban a múlt század elején. Németországi tanulmányaik, közvetítő szerepük és a magyar irodalom recepciókészsége miatt jelentőségük jóval nagyobb volt műveik esztétikai értékénél. Kolbenheyer generációja már elkésett. 1820 óta a Habsburg Birodalom alattvalói nem tanulhattak német egyetemen. A harmincas, negyvenes években végleg eldőlt, hogy nem kisvárosi lelkészek és birtokukra visszahúzódó nemesek levelezése és verselése jelenti a magyar irodalmi életet, hanem a rohamosan fejlődő Pest-Buda folyóiratai, kiadói és kávéházai.

Ezek a változások jelentősen szűkítették a magyarországi német költők mozgásterét. Születtek ugyan még alkalmi költemények és szórakoztató szindarabok, de Sopronban a század második felében nem találunk már olyan írókat, akiket a kortársak Kishez vagy Petzhez hasonlóan a legjobbak közé soroltak volna. Az egyetlen terület, ahol a magyarországi németek még jelentőst alkottak, az a fordítás. Kolbenheyer irodalmi munkásságának csúcsa minden kétséget kizárólag *Arany János Toldi*-trilógiájának fordítása, melyet *Friedrich Hebbel* és *Anastasiusz Grün* is nagyra tartott. (31) Az első rész fordítása *Kertbeny Károly* sikertelen kísérlete után, 1854-ben készült a kiadó, *Heckenast Gusztáv* kérésére. A kéziratot a nyomtatás előtt Arany és Hebbel is olvasta. (32) Kolbenheyer még ebben az évben lefordította az eposz második részét, a *Toldi estjét*. (33) Arany ezt a fordítást is jónak tartotta. (34) Bár Kolbenheyer elfogadta a szerző valamennyi javaslatát, Heckenastnak a következőket írta: „Számomra úgy tűnik, Arany úr nem méltányolja kellőképpen a fordítás nehézségeit, és e német nyelv szellemével sincs teljesen tisztában.” (35) A harmadik részt, a *Toldi szerelmét* csak később, 1883-ban fordította le későbbi fiatalon elhunyt fiának, Ferencnek kérésére. (36)

Kolbenheyer kéziratos hagyatéka a II. világháborúban elveszett, közte néhány kortárs költő (Vörösmarty, *Garay* és *Eötvös*) verseinek fordítása is. (37) Petőfi-fordításai azonban fennmaradtak. (38) A *Nemzeti dal* egy történelmi mű betéteként olvasható:

„Auf! das Land ruft Ungarbrüder!
Heute gilt's und nimmer wieder.
Freie Männer, Sklavenseelen –
Eins von beiden müsst Ihr wählen
Höre Gott des Ungarnvolkes
Unsern Schwur:
Sklaven soll hinfort nicht tragen
Ungarns Flur.” (39)

A *Szózat* „Még jöni kell, még jöni fog...” szakaszát egyik prédikációjában idézi, természetesen saját fordításában:

„Es kommt noch, weil sie kommen nuss,
Die bess're Zeit, nach der
Von tausend Lippen heisses, Fleh'n
Aufwallt zum Sternheer.” (40)

Kolbenheyer tudatosan és meggyőződésből fordította a magyar irodalom remekait. A *Toldiról* és általában a magyar irodalomról Hebbelnek így ír: „A »Toldi«, amennyire meg tudom ítélni, a magyar népköltészet egyik legszebb virága. A Toldi-monda már magában felkelti mind a történész, mind a költő érdeklődését. Herder oly sok figyelmet szentelt a lappok és a finnek (...) ősi dalainak, hogy joggal várhatnánk el valami hasonlót egy olyan nép költészete esetében is, mely már ezer éve él Európában és valami kis szerepet csak játszott a népek történetében.” (41)

Városi kultúra és provinciális irodalom: Király József Pál (Josef Paul von Király 1810–1882)

Kolbenheyer „költői tehetséggel megáldottak” tartotta magát. (42) Kijelentésének igazat adhatunk még akkor is, ha saját költészete nem több moralizáló elmélkedésnél vagy humoros életbölcességénél. (43) Néhány aforizma kultúrtörténetileg érdekes (pl. amikor vallásról vagy természettudományokról nyilatkozik), de a kitűnő fordításokhoz képest jelentéktelen. Kortársai azonban a fordításokat sem értékelték annyira, hogy egyenrangúnak érezhette volna magát példaképeivel, Artner Terézszel vagy Kis Jánossal, akik a maguk idején a legismertebb költők közé tartoztak. A mellőzöttség és elszigetelődés is oka lehet Kolbenheyer ambivalens érzéseinek: műveiben patriotizmus keveredik a kulturális diaszpóra keserveivel. *Király József Pál* nem volt fordító. Nem is igyekezett a magyar irodalomban hírnevet szerezni, megelégedett a szűkebb körű tevékenységgel, hiszen Sopronban a lakosság többsége még a század második felében is német nyelvű volt. Inkább mint szervező, iskolaigazgató és a dalegylet elnöke jelentős a város kulturális életében. Kis jókívánságait Kazinczy esküvőjére 1805-ben még Bécsben nyomtatták, Romy pedig saját *Múzsza-almanach*-jában jelentette meg lánya halálára írt elégiáját. (44) A század második felében azonban az alkalmi költészetnek már nincs helye a színvonalas irodalmon belül. De a technikai és gazdasági fejlődés az irodalom piacosodásához is vezetett. Így a provinciális költők száma, akik helyi kiadóknál és lapoknál publikáltak, természetesen Sopronban is nagyobb, mint valaha. Király nem művei színvonalával emelkedett ki közülük, hanem magyar és német költőkhöz fűződő kapcsolatával (Aranytól Grünig és *Grillparzer*ig), a város érdekében kifejtett szervezői tevékenységével (pl. az

evangélikus tanítóképző megalapítása), valamint egy jellegzetesen német és kispolgári intézmény, a dalegylet életre hívásával.

A Dalfüzér férfi dalegylet előzménye az evangélikus templomi kórus. (45) Zenei vezetője *Aldörfer Keresztély* volt, Petz Lipót veje és *Aldörfer Viktor* zeneszerző apja. 1859-től 1861-ig Király József Pál az egylet elnöke, majd hosszú időn át alelnöke. A csaknem kizárólag németül éneklő kórus elsősorban osztrák (Wr. Neustadt, Ebenfurth, Baden stb.) és magyarországi német egyletekkel (Kőszeg, Kismarton, Pozsony stb.) állta kapcsolatban. A közös nyelv ellenére azonban mindkét részről világosan különbséget tettek az egyletek között nemzeti hovatartozásukat illetően, a Lajtán inneniek természetesen magyarnak számítottak:

„Magyaren, Deutsche eilt zum Schwur,
Ein Himmel segnet eure Flur
Ein Fürst und ein Bestreben,” (46)

(Magyar és német siess esküdni,
Ugyanaz az ég áld mindannyiótokat,
Ugyanaz a fejedelem és törekvés,)

A Dalfüzért azért hívták meg Wr. Neustadtba a *Mária Terézia*-emlékmű leleplezésére, „hogy a megboldogult Mária Terézia császárnő ünnepén megemlékezzünk arról az áldozatkészségről is, amit a dicső magyar hazaszeretetet a Monarchia fenntartásának érdekében mutatott”. (47)

A magyar irodalomból már régen száműzték az idegen nyelvűséget. A harmincas évek elején Kazinczy klasszicista, főleg német mintát követő köre vereséget szenvedett a romantikusoktól, és a Pyrker-affér lehetetlenné tette a német nyelvű művek integrálását a magyar irodalomba. *Pyrker László* egri rések eposzát már nem elavult és modoros stílusa, hanem német nyelve miatt támadták, Kazinczy pedig a költemény fordításával vonta magára az új nemzedék haragját. Ennek az irodalmi küzdelemnek mellékterméke Vörösmarty Ruyt gúnyoló epigrammája is. Sopron polgári kultúrájában azonban még nem volt feloldhatatlan ellentét német anyanyelv és magyar nemzeti érzés, nemzeti tudat között.

Asszimiláció: Frankenburg Adolf (1811–1884)

A viszonylagos gazdasági fejlettség, az urbánus életforma, a zárt településterület és a kulturális-vallási különbségek hiánya megkönnyítette a magyarországi német-ség asszimilációját, csakúgy mint a *hungarus*-tudat, azaz a nem kizárólag egy nyelvhez és néphez, hanem a Szent Korona országaihoz való hűség. Földrajzi fekvése miatt ezek a tendenciák Sopronban érthető módon jóval kevésbé érvényesültek, hiszen nem csak a mai Burgenland német nyelvű falvai, de egész Ausztria nyelvi hátországként szolgált. Még a született magyarok, mint Kis János és Király József Pál is két-nyelvűvé váltak ebben a környezetben. Azok azonban, aki a Nyugat-Magyarországról a fővárosba költöztek, hamar beolvadtak. Kolbenheyer Mór még Aranyknak is németül írt, Budapesten élő fia és unokája már inkább magyarul beszélt. (48) Frankenburg fiatalkorában németül írt verseket és vígjátékokat a soproni és pesti német színház számára. (49) Később Pesten már magyar folyóiratokat szerkesztett (*Életképek*, *Magyarország és a Nagyvilág* stb.) és magyarul írt rövid novellákat, életképeket. Dolgozott a Pesti Hírlapnak is, Kossuth Lajos pedig a következő szavakkal búcsúzott tőle, amikor állami hivatal miatt abba kellett hagynia az újságírást: „Komoly lapjaink fűszere az ő tolla volt, ő vala fővárosunk fonáságainak, visszaéléseinek, hiányainak rettenthetetlen ostora, sokaktól gyűlölve lépett le pályájáról, de magával vivé az elnyomottaknak az általa oly férfiasan védelmezetteknek háláját, s magával az olvasó közönség szeretetét.” (50)

Mikor Frankenburgot Bécsbe helyezték, tudósítóként dolgozott tovább a pesti lapok számára. Frankenburg nem volt jó író, de újságíróként és -szerkesztőként a negyvenes évek fiatal nemzedékének (*Garay, Vahot, Táncsics, Kovacsóczy* stb.) harcostársa volt. *Mikszáth Kálmán* nekrológiájában így méltatta: „Nem becses művek, a styl németes, az élczek erőszakolt Saphir-utánzás, a meseszövéshöz nincs talentuma, s mélyen jellemezni nem tud, de az irány nemes s tollától nem lehet megtagadni bizonyos elevenséget, ami akkor még új volt, úgy hogy tárczái, melyeket a Kossuth »Pesti Hírlapjába« írt, majdnem oly kapós olvasmány voltak apáink előtt, mint a Kossuth vezércikkei.” (51)

Sopronba visszatérve 1877-ben Frankenburg megalapította az Irodalmi és Művészeti Kört, azzal a céllal, hogy a városban a magyar nyelvet, magyar kultúrát terjessze. (52) Nem előzmény nélkül: Kis János már 1790-ben, a líceum diákjaként megalapította a Magyar Társaságot a magyar irodalom tanulmányozására és művelésére. Maga Kazinczy is büszke volt tiszteletbeli tagságára. (53) Az 1850-es években a német Kolbenheyer harcolt a líceum magyar tanítási nyelvéért, amelyet a Bach-rendszer központosító törekvései veszélyeztettek. (54) Ez utóbbi azért is fontos, mert kitűnően példázza a magyarországi németek identitásválasztását. Sem az 1795-ös jakobinus-per, sem az 1848–1849-es szabadságharc leverése után nem működtek együtt a német nyelvű és germanizáló hatalommal, hanem kitarítottak az elnyomott magyarság mellett. Ezt a hűséget a magyar dominancia időszakában, 1867 után a többségi nemzet nem hálálta meg. A 19. század utolsó negyedében az Irodalmi Kör mellett megalakult Sopronban a Magyar Társaskör és a Magyar Férfidalkör is, természetesen magyarosító szándékkal. A legbuzgóbb tagok gyakran német származásúak voltak. Frankenburg neofita buzgósága a budai sváb szülétésű Toldi Ferencével hasonlítható össze.

Zsidó emancipáció: Dóczy Lajos (1845–1919)

Sok nyugat-európai országban, így Németországban is a zsidóság akkulturációja a felvilágosodás következményeként már a 18. században végbe ment. Ez az „állam-nemzet”-tel való nyelvi és kulturális azonosulást jelentette, az izraelita vallás megtartásával. Magyarországon sajátos körülmények befolyásolták ezt a fejlődést: Magyarország beilleszkedése a Habsburg Birodalomba és annak német karaktere, a magyar felvilágosodás és romantika megkésettisége Nyugat-Európához képest, illetve az itt húzódó választóvonal a nyugati és keleti zsidóság között. Ezért alkalmazkodtak a zsidók először a német felsőbbséghez (*II. József* uralma alatt német nevet kellett felvenniük), majd csatlakoztak a magyar reformmozgalmakhoz, de sokan kitarítottak a (keleti) zsidó hagyományok és a jiddis nyelv mellett. Az asszimilációt tehát kétirányú volt, a németiség és a magyarág irányában is lezajlott, ugyanakkor a II. világháborúig fennmaradt a jiddis kultúra is. (55)

Dóczy Lajos (eredetileg: Ludwig Dux) véletlenül tanult meg magyarul. Mint zsidót nem szívesen látták a bencés gimnáziumban, így az evangélikus líceumba írták. A katolikus iskolában német volt a tanítási nyelv, a protestánsban, hála Kolbenheyer tevékenységének, Király igazgatósága alatt magyar. Erettségi után Bécsben volt újságíró, később fényes karriert futott be gróf *Andrássy Gyula* miniszterelnök, majd közös külügy-miniszter mellett. 1900-ban bárói címet kapott *Ferenc Józseftől*. Kétnyelvűségét kihasználva egyszerre írt darabokat a pesti Nemzeti Színház és a bécsi Burgtheater számára. Nehéz eldönteni, melyik nyelven született az eredeti és melyik (saját) fordítása. (56) Jelmező azonban, hogy ő már nem a magyarországi német színházaknak dolgozott, német művei a külföldnek, Ausztriának szólnak. A pesti német színházat 1847-ben elpusztító tűzvész a magyarországi német színjátszás szimbolikus vége, utána már csak árnyéka ön-

magának. Az év felében még a német többségű Sopronban is magyarul játszottak. A még nem asszimilálódott hazai németek is inkább a magyar kultúra iránt érdeklődtek, ami természetesen nemzeti érzéseik bizonyítéka is.

Bár Dóczy a maga idején sikeres drámaírónak számított, témánk szempontjából érdekesebbek fordításai. Fordított németről magyarra és magyarról németre is. Goethe- és Schiller-fordításait azóta jobb költők háttérbe szorították. A virtuozitás azonban, amelyvel Arany balladáit németre ültette, még ma is csodálatra méltó:

„Mint *hulla a hulla!* veszett a pogány,
Kő módra befolyván a hegy meredékét,
Ő *álta halála* vérmosta fokán,
Diadallal várta be végét.”

„Wie *fielen die Vielen* vor Einem zurück,
Und füllten wie *Blöcke* des Hohlweges Wände!
Wie *drohte dem Tode* entgegen sein Blick,
Und rief triumphierend das Ende.” (57)

A mesterségbeli tudás és könnyedség néha veszélyessé válhat. Dóczy nem állja meg, hogy ott is belső rímet költjön, ahol az eredetiben nyoma sincs annak:

„Montgomery, a vár ura...”
(58)

„Auf nimmt den *Tross*, Montgomery's *Schloss*...”

Túlzott jelentőséget tulajdonít a formának: *Az ember tragédiája* fordítása után Madáchnot bírálja: „Alig van fogalma a mesterségről, amely minden művészt része. Ezt nem csak ügyetlen verselése bizonyítja, hanem az a mód is, ahogy a fogalmakat legegyszerűbb szavakkal fejezi ki. (...) Ezért úgy gondolom, hogy a fordító joggal, de mértékkel csiszolhat rajta.” (59)

Magyar irodalom német nyelven, német irodalom Magyarországon. Következtetések

Az itt bemutatott soproni, német nyelvű költők élete és művei felölelik az egész 19. századot. A magyarországi német irodalom kiválasztott szeletét vizsgálva azonban általános következtetéseket is levonhatunk. 1800 körül – a magyar irodalom rövid ideig tartó stagnálása miatt – német nyelvű művek váltak a magyar nemzeti érzések hordozójává. (60) Sopron némiképp kivétel: Artner költészete osztrák szellemiségű. A többi költőre azonban jellemző az Ausztriához való kötődés. Kis és Petz a német mintán nevelkedett magyarországi értelmiség két útját képviseli. Kis János fontos közvetítő szerepet töltött be, fordításai és adaptációi a német irodalom értékeit tették hozzáférhetővé a magyar közönség számára. Petz művei a német klasszika és romantika utórezgései miatt sem Magyarországon, sem Németországban nem talált különösebb visszhangra. Az ő kiszorulása és Romy félreértése a magyar irodalom világszínvonalra emelkedésének tragikus kísérőjelensége. A német nyelvű olvasóközönség eltűnőben volt a nemesesség és a polgárság elmagyarosodásával, illetve a jobbára magyar vidéki lakosság olvasóvá válásával, így az önálló magyarországi német irodalom végleg esélytelenné vált. Perifériára szorítva természetesen tovább virágzott újságírás, színjátszás és alkalmi versek formájában, vagy éppen német nyelvű egyletekben (lásd Király munkásságát). Az egyetlen terület, ahol a magyarországi németek a század második felében is magas színvonalon alkottak: a műfordítás. A nemzeti elkötelezettségből is származó törekvésüket sem német, sem magyar részről nem értékelték kellőképpen. Petz, Kolbenheyer és Dóczy kísérlete, hogy a magyar irodalmat az európai közönséggel megismertessék, nem volt ugyan teljesen sikertelen, de a magyar irodalom mégsem vált a világirodalom szerkesztésévé. az asszimiláció Sopronban az egész század folyamán gyengébb volt, mint a központibb fekvésű városokban, de az értelmiség és az állami alkalmazottak így is elmagyarosodtak.

Érdekes az evangélikusok túlsúlya. Artner és Király lutheránus volt, Kis, Petz, Rummy és Kolbenheyer ráadásul lelkész. Rummy később katolizált, csakúgy a zsidó Dóczy, csak Frankenburg volt született katolikus. Ez nem magyarázható az etnikai viszonyokkal, hiszen Sopronban a katolikusok többsége is német volt. (A lakosság nagyjából egyformán oszlott meg a két felekezet között.) Annál inkább az evangélikusok németországi tanulmányaival. 1820-ig a legkiválóbb lelkészjelöltek német egyetemeken végeztek: Kis, Rummy és Petz is. Kolbenheyer 1836-ban még kivételesen kiutazhatott Berlinbe, de a század második felében az evangélikusok elvesztették műveltségi előnyüket.

A 19. század során lassacskán megváltozott a patriotizmus és a nemzeti identitás fogalma, és ezzel együtt megszűnt a *hungarus*-tudat is. A 18. század végéig nem létezett közvetlen összefüggés az anyanyelv és a nemzeti identitás között. A magyar királyság privilegizált rétegei magukat valamennyien a *natio Hungarica* részének tekintették, a parasztság pedig még nem feltétlenül igényelt nemzeti önazonosságot.

II. József németesítő politikájának ellenhatásaként fellendült a magyar irodalom, amit azonban a jakobinus-per után elfojtottak. A századforduló táján még a felvilágosodás szelleme uralkodott: a magyar identitás (*hungarus*-tudat) nem állt ellentétben a német anyanyelvvél. A század első felének költői magukat még *hungarus*-nak tartották, Artner Teréz kivételével, aki származásával csupán mentegetőzött. A romantika azonban már nem ismerte el a többnyelvűséget egy nemzetben belül: a magyar nemzet a magyarul beszélők közösségére szűkült. Kis János ugyan megalapítja a Magyar Társaságot, de tőle még távol áll a magyarosító törekvés. Rummy nemzetek feletti (tehát tulajdonképpen *hungarus*) álláspontját nemcsak nem értik meg, hanem ki is gúnyolják. A német nyelvhez és kultúrához leginkább kötődő Petz Lipót verseiben világosan különbséget tesz a magyarországi és birodalmi németek között, hazájában végső soron azonban kulturálisan elszigetelődik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy rosszak lennének a magyarsághoz fűződő kapcsolatai. Éppen ellenkezőleg, a család a gyermekeket rendszeresen vidékre küldi magyarul tanulni, (61) jóllehet Sopronban még 1910-ben sem tud magyarul a lakosság harmada. Kolbenheyer, Király és Frankenburg nemzedéke számára már jóval problematikusabb a magyarsággal való azonosulás. Ehhez ugyanis már

Az itt bemutatott soproni, német nyelvű költők élete és művei felölelik az egész 19. századot.

A magyarországi német irodalom kiválasztott szelét vizsgálva azonban általános következtetéseket is levonhatunk. 1800 körül – a magyar irodalom rövid ideig tartó stagnálása miatt – német nyelvű művek váltak a magyar nemzeti érzések hordozójává. (60) Sopron némi képp kivétel: Artner költészete osztrák szellemiségű. A többi költőre azonban nem jellemző az Ausztriához való kötődés.

Kis és Petz a német mintán nevelkedett magyarországi értelmiség két útját képviseli.

Kis János fontos közvetítő szerepet töltött be, fordításai és adaptációi a német irodalom értékeit tették hozzáférhetővé a magyar közönség számára. Petz művei a német klasszika és romantika utórezgéseit erős Goethe-reminiscenciákkal, amely azonban nyelvei, illetve periférikus származása miatt sem Magyarországon, sem Németországban nem talált különösebb visszhangra.

Az ő kiszorítása és Rummy félreértése a magyar irodalom világszínvonalra emelkedésének tragikus kísérőjelensége.

nem elég a magyar király német alattvalójának lenni, megkövetelik a magyar nyelv primátusának elismerését, és a magyar nemzet sem a közös haza összes lakóját jelenti közepkori értelemben, hanem a magyarság nyelvi-kulturális egységét. A forradalom, majd az elnyomó Bach-rendszer idején Kolbenheyer többször tesz hitet hazája mellett. Amikor a liceum magyar tanítási nyelvért harcolt, már nem a magyarországi németek, hanem kizárólag a magyarok érdekeit képviseli. A kiegyezés után, a magyar dominancia éveiben viszont barátainak, Hebbelnek és Anastasius Grünnek kulturális elszigeteltségéről és a magyar sovinizmusról panaszkodik. (62) Király József Pál magyar származású, számára a német „csak” az irodalmi alkotás, illetve a társadalmi élet eszköze. Az asszimiláns Frankenburg mondata – „német a nevem, magyar a szívem” (63) – nem szorul magyarázatra. A magyar nemzet asszimilatív erejét bizonyítja Dóczy pályafutása is. A német nyelvűség és a magyar nemzeti tudat egymásmellettségéről és problematikájáról szólnak Király sorai:

„Ein schilchter Ungar schreibt in deutscher Sprache? (Németül ír egy derék magyar?
 (...) (...)
 Der Deutsche kann magyarisch auch empfinden” (64) A német is érezhet magyarul!)

Jegyzet

(1) Lásd ehhez: BELLÉR BÉLA: *A magyarországi németek rövid története*. Bp. 1981, 83–88. old.; PUKÁNSZKY BÉLA: *A magyarországi német irodalom története*. Bp. 1926, 449–518. old.; PUKÁNSZKY BÉLA: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewusstseins*. (A német–magyar tudat változásai). = Ungarische Jahrbücher, 1934. 1–2. sz., 147–150. old.

(2) THIRRING GUSZTÁV: *Adatok a száz év előtti Sopronból és 1848. évi népességéről*. Sopron 1957, 18–20. old.; HEIMLER KÁROLY: *Sopron topográfiaja*. Sopron 1936, 87. old.

(3) Idézi: MOLLAY KÁROLY: *A vármegye történeti vázlata*. = CSATKAI ENDRE: *Sopron és környéke műemlékei*. Bp. 1953, 71. old.

(4) KOLBENHEYER, MORITZ: *Vom Krankenpühle* (A betegágyból) II. Oedenburg 1883, 18. old. – Petőfi 1840–1841-ben katonaként szolgált Sopronban. A könnyebb érthetőség kedvéért az idézett verseket saját nyersfordításban is közlöm zárójelben.

(5) Ehhez lásd: TARNÓI LÁSZLÓ: *Patriotismus und nationale Identität im Spiegel der deutschsprachigen Dichtung im Königreich Ungarn um 1800* (Patriotizmus és nemzeti identitás a német nyelvű költészet tükrében Magyarországon 1800 körül). = Berliner Beiträge zur Hungarologie, 1989. 4. sz., 11–13. old.

(6) „...wenn wir Deutsche wären und in Deutschland lebten. Aber in unserem Vaterlande sind poetische Originalwerke noch so selten...”, ill. „Sollten sich Sprachfehler und Provinzialismen finden, so bitten wir es mit unserem Geschlecht und Vaterland (...) zu entschuldigen.”

ARTNER, THERESE–TIELL, MARIANNE: *Feldblumen auf Ungarns Fluren gesammelt von Nina und Theone I*. Jena 1800, VII és XI. old. – A német műcímek és prózai idézetek saját fordításomban szerepelnek, az eredeti szöveget lábjegyzetben közlöm.

(7) *An die Waag bey P.*, uo. 1. kötet, 99. old., ill. Oesterreich im Juli 1796, Die Volksbewaffnung Oesterreichs és Oesterreich im Juli 1798, uo. 2. kötet, 28. és 44. old. – az utóbbi címek egyértelműen a napóleoni háborúkra utalnak.

(8) *Die Volksbewaffnung Oesterreichs*, uo. 2. kötet, 44. old.

(9) *Trennung von Bucsán; Die Felsen von Szulyó és Schifferliedchen. Auf der Blava zu singen*. = ARTNER, THERESE: *Neuere Gedichte von Theone*. Tübingen 1806, 90., 115. és 137. old.

(10) *Die Felsen von Szulyó; Die Schlacht von Maynz; Oesterreich im Juli 1796; Die Volksbewaffnung Oesterreichs; Oesterreich im Nov. 1805*. = ARTNER, THERESE: *Gedichte. Gewählt, verbessert, vermehrt I*. Leipzig 1818, 236., illetve 215., 219., 220., 240. old.

(11) BERGHOFER, MICHAEL: *Anrede gehalten an die bewaffnete Bürger-Korps* (Beszéd a polgárőrséghez). Oedenburg (1810), 6. old.; PETZ, LEOPOLD: *Predigt zur Geburtsfeier Seiner Majestät des Kaisers Franz des Ersten* (Prédikáció Öfelsége I. Ferenc császár születésnapjára). Oedenburg 1834, 14. old.

(12) KISCH, JOHANN: *Die Freude der Völker Europas* (Európa népeinek öröme). Oedenburg (1814). Vö. *Kis levele Kazinczyhoz 1814. június 2-án*. = FRIED ISTVÁN: *Egy soproni prédikáció háttéré*. = Soproni Szemle, 1987. 1. sz., 61–66. old.

(13) „Nicht einmal dem Accente merkt man es sonderlich an, da er kein geborner Deutscher sei.” = HAMAR GYULA: *Gamauf Teofil feljegyzései Kis Jánosról*. = Soproni Szemle, 1941. 1. sz., 295. old.

- (14) Vö. NÉMETH ZOLTÁN: *Kis János szerepe kora irodalmi életében*. Győr 1941; ill. TARNÓI LÁSZLÓ: *Aus dem Gragger-Nachlass. Marginalien in einem Gedichtband von János Kis* (A Gragger-hagyatékából. Szélgjegyzetek Kis János egy verseskötetében). = *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 1987. 2. sz., 187–197. old.
- (15) *Kazinczy levele gróf Dessewffy Józsefhez 1805. május 16-án*. = *Kazinczy Ferenc összes művei* 3. *Kazinczy Ferenc levelezése*. Szerk.: VÁCZY JÁNOS. Bp. 1892, 327. old.; ill. *Révai Miklóshoz 1806. január 4-én*. Uo., 4. kötet (1893), 7. old.; ill. *Kis Jánoshoz 1807. február 2-án*. Uo., 4. kötet, 479. old.
- (16) *Kis János Poétai munkái*. Szerk.: SCHEDEL FERENC. Pest 1846. – Toldy szerint a 220 versből 104 fordítás, bár 49-hez csak azt a megjegyzést fűzi: „Német költő után”. *Gragger Róbert és Gálos Rezső* kutatása több esetben gátosították a forrásokat. Lásd: TARNÓI LÁSZLÓ: *Aus dem Gragger-Nachlass*, i. m.; GÁLOS REZSŐ: *Kis János és a német költészet*. Bp. 1911; GÁLOS REZSŐ: *Kis János forrásaihoz*. = *Egyetemes Philologiai Közönlöny* 36 (1912) 826–830. old. E szerint Schiller áll az élen kerekén tíz verssel. Őt követi *Pfeffel*, *Gotter* és *Nicolai* hat-hat költeménnyel, majd *Hagedorn*, *Uz*, *Voss*, *Matthison*, *Gleim*, *Hölty* és *Gellert* (négytől egyig).
- (17) Vö. TARNÓI LÁSZLÓ: *Schiller-Lesarten und -Adaptationen in Ungarn in den ersten Jahrzehnten des neunzehnten Jahrhunderts* (Schiller-olvasatok és -adaptációk Magyarországon a 19. század első évtizedeiben). = *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 1996. 9. sz., 43. old.
- (18) Idézi: GÁLOS REZSŐ: *Kis János és a német költészet*, i. m., 9. old.
- (19) *Kis János Superintendens emlékezései életéből*. Bp. 1890, 496–499. old.
- (20) „Wie sehr bedauere ich, dass Széphalom nicht mitten in Zips, oder vielmehr, dass die vielen evangelischen Gemeinden, die so vortreffliche Köpfe unter ihren Predigern hat [sic!], nicht um Széphalom zerstreut sind.” – *Kazinczy levele Rummyhoz 1808. szeptember 5-én*. = *Kazinczy levelezése* 6. (1895), 70. old.
- (21) RÚMI, KARL GEORG: *Theoretisch-practische Anleitung zum deutschen prosaischen Stil* (Elméleti-gyakorlati bevezetés a német prózai stílushoz). Wien 1813; RÚMI, KARL GEORG: *Populäres Lehrbuch der Ökonomie* (Népszerűsítő közgazdaságtan). Wien 1808; ill. *Rumy levele John Bowringhoz 1828. augusztus 13-án*. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár (Bowring's Poetry of the Magyars. London 1836).
- (22) *Musen-Almanach für das österreichische Kaiserthum. Erster Jahrgang 1807. Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1807*. Szerk.: RÚMI, KARL GEORG. Leutschau (1808), 7. old.
- (23) (Vörösmarty Mihály): *Rumynak*. = *Kritikai Lapok*, 1834. 4. sz., 160. old.
- (24) Lásd Rumy kijelentését. = *Hasznos Mulatságok*, 1933. 2/11. Vö.: FRIED ISTVÁN: *Rumy Károly György, a kultúráközvetítő 1828–1847*. Bp. 1964, 2. old.
- (25) *Ungarische Revue*, 1881, 361. old.
- (26) PI. BERZEVICZY, GREGOR VON: *Ungarns Industrie und Commerz* (Magyarország ipara és kereskedelme). Weimar 1802 (Rumy latinból fordította). *Kazinczy levele Rummyhoz 1807. április 8-án*. = *Kazinczy levelezése* 4. (1893) 549. old. – Kazinczy kérte fel Rumyt a korrektúrára: „Kérlek a' németnek szennyeit töröld-el szabadon, változtassad azt szabad kéjed szerint, érzem én, hogy ezt a' nyelvet nem bírom úgy, hogy rajta tett dolgozásaim a' ti dolgozásaitok között állhasson, kik azt olly csinosan 's tökéletesen szöjljätok.”
- (27) „Dieser könnte der ersten Universität in Deutschland Ehre machen, (...) Schade, dass seine Kenntnisse und Tätigkeiten in keinem grösseren Wirkungskreis schalten können.” LUDVIGH, SAMUEL VON: *Reise in Ungarn im Jahre 1831* (Utazás Magyarországon 1831-ben). Pesth-Leipzig 1832, 19–20. old. Idézi: P. KÁDÁR JOLÁN: *Petz Lipót és Fáy András levélváltása*. Kiadási hely nélkül (1934), 1–2. old.
- (28) *Die Muttersprache* (Az anyanyelv). = PETZ, LEOPOLD: *Nachgelassene Gedichte* (Hátrahagyott költemények). Oedenburg 1847, 5. old.
- (29) FÁY, ANDREAS: *Originelle Fabeln und Aphorismen* (Eredeti mesék és aforizmák). Raab 1825; ill. *Das Buch der Fabeln* (Mesék könyve). Szerk.: KLEUKENS, C. H. Leipzig 1920 (2. kiad.).
- (30) Lásd: BAYER JÓZSEF: *Petz Lipót Shakespeare-fordításai*. = *Egyetemes Philologiai Közönlöny*, 1907, 967–968. old.
- (31) *Hebbels Brief* (Hebbel levele). Előszóként. = ARANY, JOHANN: *Toldi*. Pesth 1855, VI. old.; ill. *Grün levele Kolbenheyerhez*, 1867. márc. 27-én. = NÉMETH SÁRA: *Kolbenheyer Móric*. Bp. 1938, 79. old.
- (32) *Kolbenheyer levele Aranyhoz*, 1854. márc. 20-án. = *Arany János összes művei*. Szerk.: KERESZTURY DEZSŐ. Bp. 1982, 970. old.; ill. *Hebbelhez*, 1854. ápr. 23-án és 1854. jún. 1-jén. Hebbel-Museum Wesselburen 54042301 és 54060101.
- (33) ARANY, JOHANN: *Toldi's Abend* (Toldi estéje). Pesth 1856.
- (34) *Arany levele Kolbenheyerhez*, 1855. márc. 17-én. = NÉMETH SÁRA: *Kolbenheyer Móric*, i. m., 52. old.
- (35) „Herr Arany scheine mir nicht hinreichende Billigkeit bei der Erwägung der Schwierigkeiten einer solchen Uebersetzung zu besitzen und dann auch mit dem Genius der deutschen Sprache zu wenig zu vertraut zu sein.” – *Kolbenheyer levele Heckenasthoz*, 1855. febr. 25-én. = Uo., 82. old.
- (36) KOLBENHEYER, MORITZ: *Den Manen meines sohnes Franz* (Ferenc fiam emlékének). = ARANY, JOHANN: *Toldi's Liebe* (Toldi szerelme). Bp. 1884, 1. old.
- (37) Németh Sára még tanulmányozhatta ezeket a verseket. – NÉMETH SÁRA: *Kolbenheyer Móric*, i. m., 47–49. old.
- (38) Tizenhárom Petőfi-fordítás található a következő gyűjteményben: *Petőfi's poetische Werke* 2. (Petőfi költői művei). Szerk.: AIGNER, LUDWIG. Bp. (1880).

- (39) *Nationallied* (Nemzeti dal). = VARGYAS, ANDREAS: *Geschichte des Ungarischen Freiheits Kampfes in den Jahren 1848–49* (A magyar szabadságharc története 1848–49-ben). Pest 1869, 20. old.
- (40) KOLBENHEYER, MORITZ: *Zur Feier der wiederhergestellten Landesverfassung Ungarns* (A magyar alkotmány visszaállításának ünnepére). Oedenburg 1867, 11. old.
- (41) „Der Toldi” ist ebenfalls, so weit ich in der Sache competent bin, eine der schönsten Blüten der ungarischen Volksdichtung. Die Toldisage an sich verdient die Beachtung des Geschichtsforschers, als des Poeten. Herder hat den Naturlauten der Lappen, der Finnen (...) so viel Aufmerksamkeit geschenkt, dass man am Ende ein Gleiches auch für die Poesien eines Volkes ansprechen darf, welches ein Jahrtausend in Europa durchgelebt und doch auch ein kleines Gewicht in die Wagschale der Völkergeschichte gelgt hat.” – *Kolbenheyer levele Hebbelhez, 1854. márc. 21-én.* HMW 54032101.
- (42) *Kolbenheyer levele Hebbelhez, 1853. nov. 23-án.* HMW 53112301.
- (43) KOLBENHEYER, MORITZ: *Vierzeilen 2.* (Négysorosok). Pest (1870); ill. uő: *Vom Krankenpfühle 2.* (A betegágyból). Oedenburg 1883.
- (44) KIS, JOHANN: *Epistel an Franz von Kazinczy zu seiner Vermählung* (Episztola Kazinczy Ferenc esküvőjére). Wien 1805; ill. RUMI, KARL GEORG: *Am Grabe der zu früh verblichenen Jungfrau Eleonore Rumi* (A korán elhunyt Rumi Eleonóra kisasszony sírjára). = *Musen-Almanach für das österreichische Kaiserthum*, 22. old.
- (45) Lásd: POLSTER, JOHANN: *Geschichte des Oedenburger Männergesang-Vereins „Liederkranz”* (A soproni „Dalfützer” férfi dalegylet története). Oedenburg 1885.
- (46) KIRÁLY, JOSEF PAUL VON: *Zum Verbrüderungsfeste* (A testvériség ünnepére). Idézi: POLSTER, JOHANN: *Geschichte des Oedenburger... , i. m., 15. old.*
- (47) „...damit dieses Fest der gefeierten Höchstseligen Kaiserin Maria Theresia, mit Hinblick auf die historische Opferwilligkeit des so hervorragend und glänzend bewährten Patriotismus zur Erhaltung der Monarchie von Seite Ungarns, – verherrlichtet werde.” – *A Császári-királyi Katonai Akadémia Főparancsnokságának meghívó levele.* = Uo., 16. old.
- (48) *Kolbenheyer levele Aranyhoz, 1854. márc. 20-án.* = *Arany János összes művei* 16. 970. old.; ill. KOLBENHEYER MÓR: *Ferenc fiam meghala.* = ARANY, JOHANN: *Toldi’s Liebe*, 1. old.; és *Ervin unokámhoz.* = Hétfő, 1935. 36. sz., 3. old. – Kolbenheyer kizárólag ezt a kettő, a fia haláláról szóló rövid versét írta magyarul.
- (49) Vö.: FRANKENBURG ADOLF: *Emlékiratok I.* Pest 1868, 189. old. és II. kötet 100. old.; VATTER ILO-NA: *A soproni német színészet története 1841-ig.* Bp. 1929, 76. old. és FRANKENBURG, ADOLPH VON: *Lieder aus dem Scherzspiel mit Gesang in zwei Acten: Der seltene Nebenbuhler oder der Brautwerber seiner Braut* (Dalok a Ritka konkurrenciá avagy Saját menyasszonyának vőfélye c. énekes vígjátékából két felvonásban). Pesth, évszám nélkül.
- (50) *Pesti Hírlap*, 1841. február 05. = FRANKENBURG ADOLF: *Emlékiratok II.*, i. m., 137. old.
- (51) MIKSZÁTH KÁLMÁN: *A jó öreg Frankenburg.* = Uő: *Az én halottaim. Nekrológok.* Bp. 1914, 95. old.
- (52) Lásd: AUGUSZTINOVICZ ELEMÉR: *A Frankenburg Irodalmi Kör hét évtizede (1877–1949).* Soproni Szemle, 1932. 4. sz., 289–301. old.
- (53) Mikor lefordította Goethe *Stella* című művét, a címlapra rányomatta: „Tagja a Sopronyi Magyar Társas.” Vö.: *Kazinczy levele Kis Jánoshoz 1794. márc. 4-én.* = *Kazinczy Ferenc levelezése 2.* (1891) 340. old.
- (54) *A soproni evangélikus konvent jegyzőkönyve, 1850.* Soproni Evangélikus Egyházközség Levéltára 5321.II.1010 p.Ad.245/850. Vö.: NÉMETH SÁMUEL: *A soproni evangélikus líceum küzdelme a magyar tanítási nyelvért a Bach-korszakban.* Sopron 1940.
- (55) Lásd: VARGA PÉTER: „*Ich bin ein Ungar mosaischer Konfession.*” *Ungarische Juden am Scheideweg von Identitäten und Sprachen* („Mózes-hitű magyar vagyok”). *Magyar szidók a nyelvek és identitások választóján.* = *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 1996. 9. sz., 112–136. old.
- (56) Vö.: FÜRST ILONA: *Dóczy Lajos mint német író.* Bp. 1932, 32. old. Pl.: DÓCZI, LUDWIG: *Der Kuss* (A csók). Wien 1878; *Die letzte Liebe* (Utolsó szerelem). Leipzig 1887 és *Maria Széchy.* Stuttgart 1891. Magyarul valamennyi megjelent: *Dóczy Lajos Munkái.* Bp. 1900–1906.
- (57) *Szondi’s Pagen* (Szondi két apródja). = ARANY, JOHANN: *Gedichte.* Bp. (1903), 33. old.
- (58) *Die Barden von Wales* (A walesi bárdok). Uo., 14. old.
- (59) „Er hat kaum eine Ahnung vom Handwerk, das in jeder Kunst steckt. Das zeigt nicht nur sein unbeholfener Vers, sondern auch seine Art, Begriffe in gewöhnliche, knappste Worte zu kleiden [...] Deshalb glaube ich, dass ein Übersetzer mit Fug (und Mass) daran glätten darf.” – DÓCZI, LUDWIG: *Die Welt ein Traum* (A világ álom). = *Neue Freie Presse*, 1890. nov. 10., 5. old. Idézi: FÜRST ILONA: *Dóczy Lajos... , i. m., 75. old.*
- (60) Vö. TARNÓI LÁSZLÓ: *Patriotismus und nationale Identität... , i. m.*
- (61) *Idősebb és ifjabb Petz Dániel krónikája.* Szerk.: CSATKAI ENDRE. Sopron 1940, 22. old.
- (62) *Kolbenheyer levele Hebbelhez, 1853. nov. 23-án.* HMW 53112301; ill. *Grün levele Kolbenheyerhez, 1876. ápr. 29-én.* = NÉMETH SÁRA: *Kolbenheyer Móric*, i. m., 81. old.
- (63) FRANKENBURG ADOLF: *Öszinte vallomások II.* Pest 1861, 14. old.
- (64) *Gegenseitig* (Kölcsönösen). = KIRÁLY VON BARCSFA–JOSEPH PAUL: *Ernst und Scherz* (Komoly és vidám). Eisenstadt 1885, 9. old.